

Організаційно-педагогічні умови становлення особистості дитини-сироти

Світлана ПЕТРОВА,

директор Комунального навчального закладу «Дитячий будинок «Перлінка» Одеської міської ради Одеської області

Соціалізація – необхідний фактор становлення особистості дитини-сироти. Складнощі соціалізації такої дитини пов'язані з перебуванням у дитячих установах і зазвичай, негативним життєвим досвідом. Проблема соціальної інтеграції дітей-сиріт – випускників будинків та інтернатів, є вкрай актуальною і водночас недостатньо дослідженою. Тож завдання підготовки дітей до самостійного життя має відображатися в усіх програмах роботи дитячих будинків та інтернатів.

Процес соціалізації пов'язаний із формуванням та розвитком особистості дитини. Дослідники вважають, що недостатня увага до розвитку особистості призводить до соціальних деформацій, суспільної апатії громадян та інших негативних явищ [12, с. 26]. Соціалізація дитини потребує певних зусиль дорослих, вирішення ними життєво важливих для дитини завдань. Проблема соціалізації дітей-сиріт є ще складнішою, передусім, у тому її аспекті, що пов'язаний із підготовкою соціальних сиріт за час їхнього життя в дитячому будинку до самостійного і відповідального вирішення своїх проблем. Це стосується і соціальних сиріт, і дітей, які втратили батьків.

У педагогічній науці сформувався напрям, що вивчає питання соціалізації дітей, які проживають в дитячих будинках, а також в умовах закладів інтернатного типу та прийомної сім'ї (О.Антонова-Турченко, Л.Бережна, Л.Бернадська, Л.Волинець, Я.Гошовський, Л.Дробот, Л.Канішевська, А.Капська, О.Кізь, О.Кузьміна, Г.Лемко, Ж.Петрочко, А.Полянничко, О.Сидоренко, Г.Хархан, О.Яцюк та ін.). Акцентується увага на тому, що найефективнішим засобом соціалізації дітей-сиріт є їх психолого-педагогічний супровід. Дослідники розробляють його науково-теоретичні основи, педагогічні підходи та організаційно-змістові умови (Г.Бевз, О.Безпалько, Н.Візер, І.Зверева, А.Капська, І.Манохіна, Л.Махоткіна, І.Пеша, О.Шелевер). Психологічні основи особистісного становлення і зростання дітей та підлітків відображено в дисертаційних дослідженнях І.Булах і О.Кононко. З питанням морального виховання пов'язано праці О.Білецької, О.Безверного, М.Іванчука, В.Киричок, І.Сингаєвської, О.Ставицького, Л.Хоружої. Актуальними є дослідження, присвячені підготовці до сімейного життя (Т.Кравченко, О.Кузьміна).

Істотним є внесок академіка І.Бежа в розвиток сучасної концепції виховання, психологічної та педагогічної організації системного виховного процесу,

особливостей становлення особистості дітей і підлітків. Він створив концепцію особистісно орієнтованого виховання, що охоплює ідеї урахування свідомого привласнення особистістю тих моральних цінностей, які мають суспільне значення. Дослідник розробив поняття особистісно орієнтованих технологій у виховному процесі. Саме ці технології можуть забезпечити широкі можливості розвитку духовного потенціалу дітей, виховання в них гуманізму як стійкого ставлення до навколишнього світу [3; 4, с. 120–153].

Більшість дослідників, які вивчають означену проблему, не є співробітниками дитячих будинків, хоча під час своєї наукової роботи постійно спостерігали за дітьми, апробували свої програми, проводили тестування та анкетування. Отже, теоретичний аспект цього напрямку педагогіки виявився дещо відірваним від практики. І лише постійна робота з дітьми-сиротами, не лише спостереження, а й щоденна участь у їх вихованні, дає змогу проводити дослідження на теоретичному та емпіричному рівнях. Це передбачає розроблення інноваційних програм, їх упровадження, вдосконалення та коригування під час дії та аналізу ефективності. Наше дослідження пов'язане з проектом, що реалізується в дитячому будинку «Перлінка» м. Одеси.

Останніми десятиліттями в нашому суспільстві відбулися серйозні соціально-економічні трансформації, що спричинили зміни моральних орієнтирів. Педагоги звертають увагу на занепад в моральному вихованні особистості учня і наголошують на необхідності пошуку нових методів, які сприяли б реалізації ідеї свободи, співробітництва та спільної творчості в педагогічному процесі [5, с. 6]. Негативні явища значною мірою ускладнюють процес соціалізації та адаптації дітей, і особливо – дітей-сиріт.

Дослідники зазначають: ця категорія дітей має значні порушення щодо соціалізації особистості, а також проблеми різного характеру – в

емоціональній, комунікативній, культурній сферах; запізнюється їх фізичний та духовний розвиток. Саме з цим пов'язані вагомі порушення в період соціальної адаптації [6, с. 177–183]. До того ж соціальне сирітство може відтворюватися в наступних поколіннях, що є результатом відсутності позитивного сімейного досвіду дітей чи підлітків [14, с. 144]. Соціальному сирітству властиве так зване «явище повторного соціального сирітства» – відсторонення колишніх вихованців інтернатних закладів від своєї материнської ролі щодо новонародженої дитини. Серед його причин називають психологічну неготовність до материнства колишніх вихованок інтернатних закладів, їх матеріальну та житлову незахищеність; низький рівень психосексуальної культури та позашлюбне народження [11, с. 25, 30]. Отже, воно певною мірою пов'язане з недостатнім процесом становлення особистості дівчат-сиріт у рамках дитячого будинку, нерозвиненістю їх соціалізації. Негативні явища посилюються кризовим станом, в якому зараз перебуває і сучасна сім'я, і українське суспільство в цілому [7, с. 44].

У багатьох дитячих будинках спостерігається авторитаризм педагогів, який блокує ініціативність дитини, спричиняє невпевненість, зниження самооцінки, самостійності, творчості. Авторитарна система виховання дітей-сиріт також закріплює в них навички антигромадської поведінки. Підтвердженням цьому є наявність різного роду правопорушень, вчинене випускниками таких закладів. Випускники дитячих будинків часто виявляються соціально дезадаптованими, з перекрученими соціальними навичками, девіантною та делінквентною поведінкою, порушеннями в комунікативній сфері, низьким рівнем соціалізації [2, с. 3].

Звужене розвивальне середовище, чинні програми виховання і навчання, в яких не враховуються проблеми розвитку дитини-сироти, недиференційований підхід до дітей під час їх виховання також не сприяють розвитку особистості дитини і можуть бути причиною неуспішної соціалізації вихованців у майбутньому, неприйняття соціального оточення поза дитячим будинком чи інтернатом [13, с. 534].

Аналіз відповідної літератури засвідчив, що серед найбажаніших мрій дітей-сиріт є такі: мати власне житло, створити хорошу сім'ю, знайти хорошу роботу [10, с. 41]. Але програми підготовки дітей-сиріт до самостійного життя, соціально-правової орієнтації в основному орієнтовані на ознайомлення з правами і пільгами, механізмами їх реалізації, способами захисту. В цих програмах ігнорується формування готовності дитини-сироти до особистісної та соціальної самореалізації, виконання обов'язків, пов'язаних із наданими правами. Саме тому багато випускників є соціально неінтегрованими в суспільство: не оплачують житлово-комунальні послуги, ігнорують роботу і навчання, не оформлюють необхідні документи тощо. Неготовність і небажання сиріт виконувати свої обов'язки ускладнюють їх

особистий та соціальний процес адаптації та інтеграції в соціальному функціонуванні.

Водночас постає проблема посилення і вдосконалення соціального захисту вихованців і випускників в умовах ринкової економіки. Це потребує гнучкості і варіативності соціальних та освітніх послуг, які їм надаються. Моніторинг життєвого шляху випускників закладів інтернатного типу засвідчує, що сучасна практика виховання дитини в таких установах вимагає серйозних змін [1, с. 102–106; 8, с. 139–147].

Складнощі соціалізації дітей-сиріт пов'язані з тим, що вони не можуть на етапі життєвого старту розраховувати на підтримку сім'ї, а часто – і родичів взагалі. До того ж діти-сироти не забезпечені рівними умовами з іншими дітьми не лише в життєвій сфері, а й у сфері освіти. Їхні проблеми пов'язані і з матеріальним аспектом (плата за навчання, житло, користування бібліотекою, утримання себе), і з подальшою соціалізацією (відсутність навичок спілкування з новими людьми, розвитку себе як особистості, самостійного життя, після багатьох років життя колективом, планування бюджету, пошуку додаткового заробітку). Закони України, що стосуються дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, гарантують певні права випускникам у різних сферах життя, надають додаткові пільги. Однак варто зазначити, що багато механізмів є недостатньо розробленими, а виконання законів в реальному житті потребує подальшого їх реформування і перетворення. Життєві реалії вказують на те, що система організації освітньо-виховної роботи з дітьми-сиротами потребує перебудови. Варто вдосконалювати нормативно-правову базу, організувати професійну підготовку кадрів для роботи з цією категорією дітей, налагоджувати взаємодію випускників з різними установами. Водночас для включення соціальних сиріт в нормальне життя, розвиток їх соціальних цінностей і норм необхідно змінити сам спосіб життя цих дітей, їх ставлення до себе, свого минулого, сьогодення та майбуття, найближчого оточення і суспільства в цілому. Отже, традиційні підходи до виховання і організації життя дітей у дитячих будинках сьогодні не можуть задовольнити наше суспільство. Вихованці, які здобули освіту в дитячому будинку або школі-інтернаті, повинні стати повноцінними членами суспільства, готовими до самостійного життя, вирішення найскладніших соціальних проблем, які постануть на їх життєвому шляху. Наявна система педагогічної роботи з дітьми-сиротами не вирішує сповна це завдання.

Педагоги пропонують впроваджувати ідеї формування життєвої компетентності вихованців дитячих будинків та учнів загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Але ця проблема є не лише актуальною, а й складною, багатоаспектною. Під час формування життєвої компетентності вихованців необхідно враховувати специфіку їх розвитку, стан здоров'я, причини перебування дитини в установі інтернатного

типу, особливості її попереднього життя, а також особливості життя в інтернатній установі [9, с. 103].

Усе означене зумовило вибір теми дослідно-експериментальної роботи – «Формування готовності вихованців дитячого будинку «Перлінка» до особистої та соціальної самореалізації». Створена інноваційна модель розвитку дитячого будинку «Перлінка» та «Програма роботи відкритої соціально-педагогічної системи» є альтернативою наявній системі роботи з соціально незахищеними дітьми. Методичну допомогу вихователям і фахівцям установи надають науковці Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» – кандидат педагогічних наук, доктор філософії, начальник відділу дослідження підготовки вчителів С.В. Кириленко, координатор експерименту, кандидат педагогічних наук, доктор філософії О.І. Кіян; науковці Інституту психології НАПН України, професори і викладачі Південноукраїнського педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, Одеського обласного інституту удосконалення вчителів. Педагогічний колектив працює над проблемою адаптації, соціалізації та самореалізації дітей шляхом організованого соціального партнерства. Науковий керівник проекту – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання НАПН України І.Д. Бех.

Головною ідеєю моделі розвитку комунального навчального закладу «Дитячий будинок «Перлінка» як інноваційного освітнього закладу соціального партнерства є розвиток соціальних зв'язків дитячого будинку і місцевої громади. Основним напрямом діяльності педагогічного колективу дитячого будинку «Перлінка» є опора на потенціал кожної дитини, створення умов для її самореалізації, розкриття всіх можливостей і особистісного становлення. Системне розуміння педагогічної дійсності дитячого будинку «Перлінка» передбачає орієнтацію учасників освітнього простору на досягнення загальних цілей шляхом встановлення вертикальних і горизонтальних зв'язків і реалізацію комплексу інноваційних ідей.

Ідея культурологічного та ціннісного підходу передбачає, по-перше, ставлення до дитячого будинку як до цілісного полікультурного освітнього простору, в якому всі його учасники відтворюють культурні зразки спільного життя дітей і дорослих, що відрізняються один від одного ментальністю і етнічною належністю, в якому створено умови для виховання культурної особистості, організуються і відбуваються різні культурні події. По-друге, сповідаються ідеї ставлення до освіти і виховання як до культурного процесу.

Положення компетентнісного підходу до освіти і виховання реалізується на основі оволодіння вихованцями дитячого будинку життєвими навичками, що є основним напрямом у оновленому змісті навчально-виховного процесу дитячого будинку, шляхом до підготовки дітей до самостійної роботи

і життя в соціумі. Ідея соціальної активності реалізується шляхом виявлення освітніх потреб суб'єктів соціального замовлення та залучення їх до співпраці на основі соціального партнерства.

Контингент вихованців дитячого будинку – хлопчики і дівчатка від трьох років. Це – діти-сироти та діти, які залишилися без піклування батьків, діти з покаліченими долями з вини тих, хто залишив їх – батьків або родичів, байдужого суспільства. Багато дітей до перебування в дитячому будинку «Перлінка» голодували, жебракували, були позбавлені елементарного житлового комфорту або взагалі не мали житла, набули негативний досвід життя в родині. Це діти з негативним життєвим досвідом і, відповідно, потребують особливого підходу. Тому під час виконання Програми реалізуються такі **завдання**:

1) усунути такі негативні явища життя, як соціальна знедоленість; негативний досвід сімейного життя; насильство над особистістю; проживання в розбещеному середовищі; духовна порожнеча, відсутність ідеалу в житті і, зокрема, нерозуміння свого призначення як чоловіка і батька, жінки і матері.

2) актуалізувати позитивні аспекти патерну: формування особистості майбутньої дружини і матері-берегині домашнього вогнища; формування особистості майбутнього чоловіка і батька – творця сім'ї; усвідомлення себе повноцінними членами суспільства.

Успішність соціалізації особистості наших дітей у сучасних умовах здійснюється на основі гендерного виховання, на духовних, народних і полікультурних традиціях. Основним завданням педагогічного колективу дитячого будинку «Перлінка» є формування у вихованців соціально важливих життєвих принципів, розуміння істинних цінностей, неприйняття таких вад сучасності, як неробство, порожнеча душі, егоїзм, розуміння незалежності як свободи від зобов'язань шлюбу, батьківства, материнства.

Ефективність реалізації проекту та Програми в цілому забезпечуються такими **умовами**:

1) *соціальними*: навчання дітей в загальноосвітніх та спеціалізованих навчальних закладах міста Одеси відповідно до їхніх інтересів і побажань;

2) *психологічними*: виховання братів і сестер в одному закладі, утримання дітей в дитячому будинку не за віковим принципом, а від трьох років до повноліття;

3) *педагогічними*: використання особистісно орієнтованих методів навчання і виховання; проектного підходу в створенні освітньо-виховного середовища в дитячому будинку;

4) *організаційними*: забезпечення неперервності і послідовності, діагностування та моніторингу, ефективності функціонування дитячого будинку «Перлінка» та Програми розвитку.

Вихованці нашого дитячого будинку – діти-сироти – суб'єкт особливої уваги і турботи, тому для розвитку кожної дитини розробляється програма соціально-педагогічної адаптації, у створенні якої враховуються єдині медичні, валеологічні,

психологічні та педагогічні підходи. Програма кожної дитини відповідно до медико-психолого-педагогічного супроводу є індивідуальною, в ній відображаються шляхи реалізації супроводу, на матеріалі портфоліо кожного вихованця і за рекомендаціями педагогічного консиліуму визначаються план і динаміка розвитку дитини. Медичний працівник здійснює дослідження здоров'я дітей, готує і реалізує заходи щодо профілактики різних захворювань. Психолого-педагогічна робота спрямовується на визначення рівня розвитку дитини, аналіз і виявлення основних особистісних проблем, порушень в їх розвитку. За результатами психолого-педагогічної, логопедичної діагностики проводиться корекційно-розвивальна робота з кожним вихованцем

Розвиток і освіта вихованців дитячого будинку забезпечуються не лише навчально-виховним процесом загальноосвітніх навчальних закладів, в яких вони навчаються, а й системою додаткової освіти, створеної і функціонуючої в дитячому будинку «Перлінка». Гурткова робота спрямована на розвиток природних здібностей дитини, активізацію дитячої творчості, своєчасне виявлення талантів і здібностей.

Результати реалізації Програми розвитку передбачають:

1) створення інноваційно-творчого середовища, тематичного та інтегрованого навчання вихованців методами проектування і особистісно орієнтованих технологій;

2) зміни в змісті та організації системи навчальних занять, способах планування навчально-виховної та науково-методичної діяльності педагогів.

3) сформованість у вихованців дитячого будинку «Перлінка» потреби створення повноцінних сімейних відносин на основі самореалізації, соціалізації і соціальної адаптації;

4) сформуваність готовності й здатності реально брати участь у вирішенні соціальних та особистісних завдань;

5) надання вихованцям можливості отримати професійну освіту відповідно до індивідуальних інтересів і здібностей;

6) гарантування доступу до якісної освіти;

7) забезпечення для вихованців гідних умов проживання після закінчення їх перебування в дитячому будинку «Перлінка».

Організація навчально-виховного процесу в дитячому будинку «Перлінка» як в інноваційному освітньому закладі соціального партнерства значно поліпшить рівень знань вихованців за традиційними параметрами. Інноваційний підхід забезпечить соціальну адаптацію вихованців, їх високий творчий потенціал, привласнення духовних цінностей, а також дасть педагогічному колективу можливість розробити спеціальні навчальні програми, дидактичний матеріал, матеріал для корекційної роботи і посібники. Узагальнення різних аспектів роботи дозволить створити банк даних за результатами дослідницької діяльності, що визначить

теоретико-методологічну базу для успішного функціонування.

Література

1. *Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей»* (за результатами соціологічного опитування) / О.М. Балакірева, І.М. Чернін, О.М. Хмелевська, С.В. Ничипоренко, Т.М. Калашнікова. – К.: Український центр соціальних реформ, 2010. – 106 с. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.detdom.info/download_files/Finale_report_18_10_2010.pdf
2. *Архипова А.А.* Социально-педагогическое сопровождение детей, оставшихся без попечения родителей, в процессе социализации: Автореф. дис. ... пед. наук / А.А. Архипова. – СПб., 2005. – 22с.
3. *Бех І.Д.* Виховання як духовно-моральне удосконалення особистості / І.Д. Бех // Рідна школа. – 2014. – №4–5. – С. 21–25.
4. *Бех І.Д.* Виховання особистості. Вибрані наукові праці в 2-х томах / Іван Дмитрович Бех. – Т. 1. – Київ-Чернівці: Букрек, 2015. – 840 с.
5. *Бех І.Д.* Зростити моральну особистість – головна турбота / І.Д. Бех // Дошкільне виховання. – 2015. – №4. – С. 6–8.
6. *Коробова Л.О.* Особливості психофізичного і соціального становлення вихованців дитячого будинку / Л.О. Коробова // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К., – 2011. – Т. XIII, Ч. 3. – С. 177–183.
7. *Кравченко Т.* Підготовка учнів загальноосвітніх навчальних закладів до сімейного життя / Т.Кравченко // Рідна школа. – 2013. – №8–9. – С. 44–49.
8. *Красницька О.В.* Інтернатний заклад як тотальний інститут навчання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / О.В. Красницька // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна. – 2013. – Вип. 23(3). – С. 139–147.
9. *Кузьміна О.В.* Специфіка формування життєвої компетентності вихованців інтернатних закладів / О.В. Кузьміна // Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки. – 2011. – №2(15). – С. 103–109.
10. *Хархан Г.Д.* Ціннісні орієнтації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Г.Д. Хархан // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2012. – №4. – С. 37–42.
11. *Хархан Г.Д.* Основні причини повторного соціального сирітства / Г.Д. Хархан // Вісник Міжнародного слов'янського університету. Сер.: Соціологічні науки. – 2012. – Т. 15. – №1–2. – С. 24–30.
12. *Хоружа Л.* Духовно-моральне виховання школярів в Україні: досвід та шляхи вдосконалення / Л.Хоружа, В.Киричок // Рідна школа. – 2013. – №4–5. – С. 26–32.
13. *Чернявська О.А.* Психологічні особливості соціалізації дітей, які перебувають у будинку дитини / О.А. Чернявська // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2009. – Т. XI, Ч. 7. – С. 531–540.
14. *Чорнописька Х.В.* Причини та наслідки соціального сирітства в сучасному українському суспільстві / Х.В. Чорнописька // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – №8. – С. 142–145.

Світлана ПЕТРОВА
Організаційно-педагогічні умови становлення особистості дитини-сироти

Стаття присвячена науково-педагогічному проєкту, що реалізується в дитячому будинку «Перлінка» м. Одеси. Визначено проблеми дитячих будинків в аспектах становлення особистості дітей-сиріт та їх соціалізації. Обґрунтовується, що традиційні підходи до виховання і організації життя дітей в дитячих будинках сьогодні не можуть задовольнити наше суспільство. Створені інноваційна модель розвитку дитячого будинку «Перлінка» та «Програма роботи відкритої соціально-педагогічної системи» є альтернативою наявній системі роботи з соціально незахищеними дітьми-сиротами.

Ключові слова: діти-сироти, становлення особистості, соціалізація, програма соціально-педагогічної адаптації.

Светлана ПЕТРОВА
Организационно-педагогические условия становления личности ребёнка-сироты

Статья посвящена научно-педагогическому проекту, который реализуется в детском доме «Жемчужинка» г. Одессы. Определены проблемы детских домов в аспектах становления личности детей-сирот и их социализации. Обосновывается, что традиционные подходы к воспитанию и организации жизни детей в детских домах сегодня не могут удовлетворить наше общество. Созданные инновационная модель развития детского дома «Жемчужинка» и «Программа работы открытой социально-педагогической системы» являются альтернативой существующей системе работы с социально незащищенными детьми-сиротами.

Ключевые слова: дети-сироты, становление личности, социализация, программа социально-педагогической адаптации.

Svitlana PETROVA
Organizational and pedagogical conditions of formation the personality of child-orphan

The article is devoted to the scientific and pedagogical project, implemented in the orphanage «Perlinka» (Odessa). The problems of orphanages in the aspects of personality of orphans and their socialization were identified. Traditional methods of the education and organization of children's living did not meet the requirement of our society. The innovative model of development of the orphanage «Perlinka» and «The Open Work Program of Socio-pedagogical System» are an alternative to the existing system work with vulnerable orphans.

Keywords: child-orphan, formation of personality, socialization, the program of socio-pedagogical adaptation.

ПОДІЇ, ЗАХОДИ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Проведено тренінг з національно-патріотичного виховання за програмою «З Україною в серці»

Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді спільно з Інститутом проблем виховання НАПН України з 21 до 24 червня ц.р. провели перший етап тренінгу із національно-патріотичного виховання за програмою «З Україною в серці». Автором тренінгової програми є Інститут проблем виховання НАПН України. Організатор тренінгу – Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді МОН України.

До участі у тренінгу запрошувалися педагогічні працівники управлінь (департаментів) освіти і науки, методисти інститутів післядипломної освіти, методичних кабінетів. Навчальна програма тренінгу розрахована на 36 годин. Учасниками тренінгу стали педагогічні працівники позашкільних навчальних закладів із різних регіонів України. Метою тренінгової програми є: підготовка працівників освіти до організації і здійснення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді.

Програма тренінгу складається з різних блоків, а саме: «Патріотизм як суспільна та особистісна цінність», «Національно-патріотичне виховання у викликах часу», «Концептуальні засади національно-патріотичного виховання», «Аргументація у національно-патріотичному вихованні», «Суспільна солідарність і партнерство у патріотичному вихованні», «Технологічне забезпечення патріотичного виховання», «Форми патріотичного виховання з доведеною ефективністю», «Маніпуляція як загроза у національно-патріотичному вихованні», «Участь дітей у житті суспільства як вияв патріотичної позиції».

Тренери-модератори: Ольга Просіна, кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України; Ірина Шкільна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України. Після закінчення тренінгу його учасники отримали сертифікат.

За інф. Інституту проблем виховання
 НАПН України